

IL VOCABOLARIO DEGLI ACCADEMICI DELLA CRUSCA: PRIMA EDIȚIE

Despina-Elena GROZĂVESCU

Cea mai importantă contribuție adusă de *Accademia della Crusca* istoriei limbii literare italiene este bineînțeles abordarea lexicografiei, începând cu 1590. Chiar în acel an academicienii au început să discute despre modul de realizare a unui vocabular reprezentativ pentru limba toscană¹. Se afirmă în Italia, odată cu activitatea lui Salviati, acea concepție care vede în limba secolului al XIV-lea (nu doar cea literară), perfecțiunea pierdută care trebuia recuperată în mod artificial, prin studiu: această atitudine, folosind un termen din secolul al XVIII-lea, este definită în istoria limbii italiene *purism linguistic*.

Tezele lui Salviati vor constitui bazele primei ediții a *Vocabularului* intitulat, după mai multe încercări, *Vocabolario degli Accademici della Crusca*, tipărit în 1612 la Venetia, de către Giovanni Alberti. Cuvintele și exemplele sunt specifice limbii Trecento-ului italian, fără a ignora autoritatea operei lui Bembo, *Prose della volgar lingua*: “Nel compilare il presente Vocabolario (col parere dell’ Illustrissimo Cardinal Bembo, de’ Deputati alla correzion del Boccaccio dell’anno 1573 e ultimamente del Cavalier Lionardo Salviati) abbiamo stimato necessario ricorrere all’ autorità di quegli scrittori, che vissero,

¹ Maurizio Vitale, *L’oro nella lingua. Contributi per una storia del tradizionalismo e del purismo italiano*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1986, p. 97.

quando questo idioma principalmente fiori². Ceea ce combăteau academicienii nu erau ideile lui Bembo, ci mai degrabă originea sa venetă, iar interesul suscitât de lucrarea bembiană și prestigiul obținut în epocă îi determină pe aceștia să facă apel la *Prose della volgar lingua*. Este adevărat că norma lui Bembo, ca și cea a Academiei, susținea scrierile celor *tre corone*, diferența constând în faptul că *i cruscanti* promovau și autori trecentiști mai puțin cunoscuți, fiind importantă doar originea lor florentină. Se ajunge astfel la introducerea în Vocabular a unor exemple luate din *volgarizzamenti* unor scriitori latini³, precum acela al tratatului despre agricultură al lui Palladio, considerate incorecte din punctul de vedere al traducerii. Limba însă trebuia admirată, iar citatele meritau a fi luate în considerație, continuând astfel ideile lui Salviati.

Compilerii *Vocabularului* nu erau nici lexicografi, nici lingviști, ci funcționari publici, clerici, profesori de drept sau filozofie și câțiva literați minori ai epocii. Astfel că figura lui Salviati era necesară pentru a crește importanța și prestigiul pe care deja îl oferea numele de *Accademia della Crusca, Vocabularului*⁴.

La un an după moartea lui Salviati, în 1590, este ales ca simbol pentru Academie, *il frullone*, mașina folosită pentru cernerea făinii de țărățe, și ca moto versul lui Petrarca, „il più bel fior ne coglie”, alegere care sugerează exact intenția academicienilor de selecție drastică a lexicului pentru Vocabular.

² Bruno Migliorini, *Storia della lingua italiana*, ediția a II-a, Firenze, Sansoni, 1961, p.451.

³ Aceste exemple sunt 25, după Maurizio Vitale, citat de Claudio Marazzini, *op. cit.*, p.172.

⁴ De acest prestigiu se bucura mai ales în spațiul florentin, dar, datorită noutății și dimensiunilor unui asemenea vocabular, a ajuns să fie cunoscut și apreciat în Italia și Europa, mai ales în Franța.

Elaborarea propriu-zisă a acestuia s-a făcut, cum am precizat mai sus, după învățăturile lui Salviati și nicidecum pe baza criteriilor bembiene. Primii autori care furnizează exemple demne de luat în considerație sunt cele Trei Coroane ale Trecento-ului italian: Dante cu *Divina Commedia*, Boccaccio cu *Decameronul* și Petrarca cu *Canțonierul*, iar când anumite cuvinte nu sunt reperabile în operele lor, se apelează și la scriitorii trecentiști mai puțin cunoscuți. Cu privire la folosirea cuvintelor, *Vocabularul* indică termenii specifici prozei și cei specifici poeziei. Selecția cuvintelor se făcea de așa manieră încât să reliefeze continuitatea idiomului florentin din Trecento cu cel modern; metoda consta în alegerea termenilor folosiți în limba vie a Florenței secolului al XVII-lea care se regăseau și în scrierile trecentiste. Urmând această direcție, se ajungea până la exemple din manuscrise netipărite, fapt ce făcea aproape imposibilă acceptarea lor. De obicei, cuvintele neatestatate sau citate din scriitorii ce nu se bucurau de recunoaștere se regăseau în apendicele celor atestate în mod cert sau se făceau trimiteri la ele. Această practică a și dus mai târziu la luări de poziție ale adversarilor Cruscăi. Iată câteva exemple date de Migliorini⁵ cu definiții din versiunea on-line a primei ediții a *Vocabularului Cruscăi*⁶:

- *calappio* sau *galappio* citate sub *accalappiare* (a prinde în capcană/laț)

“Rinchiuder nel CALAPPIO, che è trappola, o laccio insidioso, che si dice anche GALAPPPIO. Lat. illaqueare. Qui per simil.”

⁵ Bruno Migliorini, *op.cit.*, p.451.

⁶ De pe site-ul oficial al Academiei, *Vocabolario*:
<http://vocabolario.biblio.cribecu.sns.it>.

Calappio s-a păstrat în dicționarele moderne, în timp ce forma cu sonorizarea vocalei inițiale, *galappio*, se întâlnește numai în De Mauro⁷, ca regionalism toscan, și trimite cititorul tot la *calappio*.

- *carota* și *carotaio* citate sub *cacciare*, în expresia *cacciar carote* (“a vâna morcovi”). “E per metafora ma in ischerzo, come Cacciar carote, cioè dare ad intendere altrui cose, che non sono.

Onde CAROTAIO colui, che fa ciò E CAROTA, è una radice rossa, o gialla, mangiasi cotta, e in insalata.”

- *cifera* și *gergo* sunt citate sub cuvântul *enigma*.

“Detto oscuro, che sotto'l velame delle parole, nasconde senso allegorico.

Dante, Purgatorio canto 33. Che sol verranno questo enigma forte.

Dicesi anche, INDOVINELLO: ma propriamente INDOVINELLO e una proposta oscura, fatta ad altrui, acciocch' egli abbia ad assottigliar Io 'ngegno, per cavarne il vero senso, come. Quel, che l' ha non la può dare, può ben darla, chi non l' ha: che è la morte.

Aviamo ancora molti altri modi di dire oscuri, come CIFERA, che consiste in iscrittura di lettere, che non la 'ntendon se non coloro, tra i quali s' e convenuto, come le Scitale laconiche, scriver per numeri, ec.

E di simil fatta anche GERGO, che e un parlare oscuro, e sotto metafore, come la ingegnosa per la chiave, e la faticosa, per la scala, bracchi per birri: o, sotto allusione, come allungar la vita, o affogar nella canapa, per essere impiccato, o voci inventate, come

⁷ Tullio De Mauro, *Il Dizionario della Lingua Italiana*, ediție pe CD-ROM, Paravia, Torino.

GONZO, per CONTADINO, MORFIA, per BOCCA. E non s' intende se non tra queglii, che n' hanno fatto osservazione, o son convenuti tra lor de' significati.

E parlar furbesco, e una spezie di gergo, usata, e intesa da' furbi, che sono vagabondi, e barattieri, e vanno pel mondo.”

În *Vocabular* se întâlneau și numeroase forme dialectale toscane și florentine: *asempro* pentru “esempio”, *danaio* “denaro”, *manicare* “mangiare”, formă condamnată de Dante, ca fiind plebee, în *De vulgari eloquentia* și pe care Crusca o atesta prin exemplul din *Decameronul* lui Boccaccio, *uguanno* “quest'anno”.

În cazul alegerii grafiei, în schimb, *Vocabularul* renunță la modelele arhaizante și se plasează pe linia inovației, detașându-se, în mare măsură, de convențiile inspirate de latină: nu se mai folosește <h> etimologic, care apare însă în lucrările din secolul al XIV-lea, și nici grupurile consonantice de tipul <ct>. Deosebit de surprinzătoare erau coerența și omogenitatea alegerilor ortografice, astfel încât se poate spune că *Vocabularul* “constituie una tappa importante nella storia della grafia italiana”⁸. Atenția pentru limba vorbită presupunea culegerea de fraze idiomatice, zicale și proverbe, din terminologia artelor și meseriilor, acordându-se un interes sporit și aspectului fonetic.

Noi ediții ale *Vocabularului* au fost publicate în 1623, apoi în 1691, în 1729-1738; după unirea Italiei, o nouă ediție a fost începută în 1863 și a continuat, destul de greu, până în 1923, când dicționarul, care între timp ajunsese la litera O, a fost întrerupt definitiv. Un nou proiect, cu mijloace informatice

⁸ Anna Mura Porcu, *Note sulla grafia del Vocabolario degli accademici della Crusca*, [în] *SleI*, IV, 1982, p.335-361.

moderne, datează din anii de după cel de-al Doilea Război Mondial și acum este în curs de realizare sub forma unei mari bănci de date, consultabilă pe Internet, a tuturor textelor, de la origini la 1375: o dată aleasă pentru că moartea lui Petrarca și Boccaccio, respectiv în 1374 și în 1375, este urmată de o eclipsă parțială a vulgarei și din cauza afirmării progresive a culturii umaniste în latină, promovată de înșiși Petrarca și Boccaccio.

Ziarul milanez, *II Caffè*, în 1764, angajat într-o înfruntare polemică cu tradiția, publică o *Rinunzia avanti notaio degli autori del presente foglio periodico al Vocabolario della Crusca* (Renunțare în fața notarului a autorilor prezentei foi periodice la Vocabularul Cruscăi) de Alessandro Verri: o luare de poziție voit scandalosă, care relevă, împreună cu intoleranța autorului și a mediului său, neadecvarea operei la exigențele moderne. Și totuși, *Vocabularul* nu-și încheiase funcția, dacă abatele veronez Antonio Cesari îl republică și îl îmbogățește între 1806-1811: este ediția numită de obicei *Crusca veroneză*, care a avut funcția să repropună bazele vechi ale italienei, compromise în acei ani de valul francez. Prin inițiativa *Cruscăi veroneze* și prin multe alte opere, Cesari a inițiat mișcarea *purismului*, care se opunea francezei aduse mai întâi de cărțile Iluminismului și apoi și de soldații lui Napoleon, și recomanda ca alternativă tezaurul lingvistic al toscanei trecentiste.

Insuficiența fundamentală a *Cruscăi veroneze* consta în închiderea sa la viața intelectuală modernă și în insistența uneori obsedantă care îl împingea pe Cesari să recupereze cuvinte care nu mai fuseseră folosite din Duecento, destul de des *cuvinte-fantasmă*, simple variante ale unor termeni arhaici; cu toate acestea, au trecut prin *Crusca veroneză*, deși criticându-o, fiecare în baza unor premise diferite, autori diverși, precum

Monti, Leopardi, Manzoni și Tommaseo. Ulterior, Manzoni a criticat bazele Cruscăi și a dat impuls unei lexicografii create pe baze noi⁹.

Opoziția față de *Vocabularul* Cruscăi și față de criteriile folosite se manifestă încă din anul apariției sale, 1612.

Primul adversar este profesorul Paolo Beni (născut, probabil, la Candia, într-o familie originară din Gubbio, în 1552, activ mai întâi la Roma și apoi la Padova, mort în 1625), care în același an scrie *Anticrusca ovvero il paragone dell'italiana lingua: nel quale si mostra chiaramente che l'Antica sia inculta e rozza e la Moderna regolata e gentile*, în care contrapune canonului lui Salviati scriitorii din secolul al XVI-lea, și mai ales pe Tasso, exclus din *Vocabular*. Beni susține că influența latină din secolul al XV-lea adusese limbii un mai mare prestigiu și era de preferat un model de limbă aflată în evoluție unei predecesoare a ei. I-a replicat în 1613 filoflorentinul Orlando Pescetti, cu *Risposta all'Anticrusca*; în 1614, cu pseudonimul Michelangelo Fonte, Beni îi răspundea lui Pescetti cu *Il Cavalcanti ovvero la Difesa dell'Anticrusca*. În această operă citim o nuvelă a lui Boccaccio rescrisă după un gust lingvistic mai liber și mai modern și mai curând italian decât toscan¹⁰.

Nuvela aleasă de Beni nu este întâmplătoare, pentru că aceeași nuvelă a fost tradusă din inițiativa lui Salviati în 12 *diversi volgari d'Italia* în *Avvertimenti della lingua sopra l'Decamerone* (Observații cu privire la limbă, pe baza "Decameronului", 1584-1586): bergameză, venețiană, friulană,

⁹ Francesco Bruni, *L'italiano letterario nella storia*, il Mulino, Bologna, 1990, p. 79.

¹⁰ Paolo Beni, *Il Cavalcanti ovvero la Difesa dell'Anticrusca di Michelangelo Fonte*, Padova, Bolzetta, 1614 [și în reproducerea ca studiu, îngrijită de Giulia dell'Aquila, Bari, Cacucci, 2000].

istriiană, padovană, genoveză, mantovană, milaneză, napoletană, boloneză, perugină și, în sfârșit, florentina populară din timpul lui Salviati. Beni contrapune acestor versiuni pe cea proprie, într-o italiană liberă de amprenta Florenței și eliberată de moștenirea tradiției: în concluzie, o limbă modernă, conformă idealului autorului¹¹. Pentru a exemplifica modificările făcute de Beni textului lui Boccaccio am ales acest fragment din nuvelă:

Il re di Cipri da una donna di Guascogna trafitto, di cattivo valoroso diviene.

Ad Elisa restava l'ultimo comandamento della Reina la quale, senza aspettarlo, tutta festevole comincio. Giovani Donne, spesse volte già addivenne, che quello, che varie riprensioni, e molte pene, date ad alcuno, non hanno potuto in lui adoperare, una parola molte volte per accidente, non che ex proposito detta, l'ha operato. (Boccaccio, în ediția din 1582 a *Decameronului*, îngrijită de Lionardo Salviati, p.39)

Il Re di Cipro con pungente motto da una gentildonna di Guascogna trafitto, di vile et iniquo divien'animoso e giusto.

Già l'ultimo commandamento della Regina toccava ad Elisa: la qual perciò senz'aspettarlo, tutta festevole, cosî prese a ragionare. Giovani donne, egli avvien bene spesso che una semplice parola, o pur'un breve motto, ancorche detto piutosto improvvisamente che di proposito, adopri in alcuno quello che non han potuto operare molte riprensioni e varie pene. (Beni, *Il Cavalcanti*, p. 90-91)

¹¹ Francesco Bruni, *op. cit.*, pp. 99-101.

Comparând cele două versiuni, se pot observa o serie de schimbări:

– în ce privește ordinea cuvintelor, este sistematică anticiparea verbului, pe care lui Boccaccio îi place, latinizând, să-l pună la sfârșitul frazei. Beni reacționează restabilind ordinea mai potrivită limbii italiene: *di cattivo valoroso diviene* > *di vile et iniquo divien'animoso e giusto*; Beni înlocuiește și cele două adjective ale lui Boccaccio cu două perechi de adjective diferite: *cattivo* > *vile et iniquo*, *valoroso* > *animoso e giusto*;

– apropierea pronumelui relativ de substantivul la care se referă:

A Elissa restava l'ultimo comandamente della reina; la quale... > *Già l'ultimo comandamento della Regina toccava ad Elisa: la qual...*;

– rotunjiri ale expresiei: *una parola* > *una semplice parola*;

– modernizarea substantivului *Cipro*, care în secolele al XVI-lea și al XVII-lea devine forma cea mai folosită, în timp ce până în secolul al XV-lea prevala *Cipri*;

– mobilitatea adjectivelor cu înțeles asemănător: *varie riprensioni, e molte pene* > *molte riprensioni e varie pene*.

Rescrierea textului lui Boccaccio propusă de Beni arată că italiana nu era imobilă și este provocarea unui susținător convins al superiorității culturii secolului al XVI-lea¹². Chiar dacă reacția sa, care nu este deloc izolată, este un moment acut de antitradționalism, care nu poate fi luat ca exponent al culturii lingvistice medii, este totuși semnificativă pentru o

¹² Francesco Bruni, *op. cit.*, pp.98-99.

situație lingvistică și culturală agitată și articulată, care nu poate fi redusă la stereotipul unei limbi literare utile doar pentru exercițiile literare ale unei minorități neînsemnate. Premisele acestei atitudini mai puțin respectuoase față de trecut fuseseră puse în secolul al XVI-lea: italiana se detașează progresiv de modelul latin, și Beni, de exemplu, deși anticruscant, scrie *sodisfatto* și se ține departe de latinizantul *satisfatto* recomandat, cu aproape un secol înainte, de Castiglione și Trissino.

Un alt adversar al Cruscăi a fost Alessandro Tassoni, spirit critic prin excelență, el însuși fost membru al Academiei. Acesta se distanțează de ideile Cruscăi, considerându-le exagerat de arhaizante. Într-o paralelă pe care o schițează între antici și moderni, Tassoni surprinde chestiunea limbii în lumina ideii de evoluție și perfecționare, spunând că „toate lucrurile care își au obârșia în natură sau în arte sînt în mod obișnuit imperfecte la începutul lor, iar apoi prin experiența și sârghința oamenilor treptat se perfecționează și înaintează”¹³.

În lucrarea *Incognito da Modena contro alcune voci del Vocabolario della Crusca*, trimisă Academiei, Tassoni se exprimă împotriva cuvintelor florentine cu origini dialectale, arhaismelor nereperabile și sublianiază lipsa unor termeni uzitați chiar și în prezent, ca: *accanto, anemone, azzardare, circospezione, cumulo, davvero, decoro, delitto, equestre, lusso, nazionale, orrendo, plurale, regalare, scena sau vigliacco*¹⁴. Omiterea acestor cuvinte din Vocabularul *degli Accademici della Crusca* nu este întâmplătoare, fiind conformă cu linia teoretică pe care o urma Academia. Dicționarul De Mauro arată că atestarea unora dintre acestea nu aparține secolului al XIV-

¹³ Alessandro Tassoni, *Pensieri*, [în] *Prose politiche e morali*, Bari, Laterza, 1930, p. 299.

¹⁴ Bruno Migliorini, *op.cit.*, p.455.

lea, ci este ulterioară, iar cele trecentiste nu aparțin scriitorilor florentini. Și de această dată intransigența Cruscăi și purismul lui Salviati provoacă și mai multe polemici în legătură cu autoritatea primului *Vocabular* al Academiei din Florența.

De remarcat este faptul că în elaborarea celei de-a doua ediții, din 1623, membrii Cruscăi vor ține cont de observațiile lui Tassoni și, mai mult, vor extinde *corpusul* autorilor, introducând atât scriitori moderni, cât și scriitori care nu erau de origine florentină¹⁵.

Emanuele Tesauro, care nu a fost niciodată de acord, sub aspect teoretic, cu “florentinismul cruscant”, a recunoscut însă valoarea *Vocabularului*, dând chiar o serie de indicații pentru folosirea optimă a acestuia¹⁶.

În ciuda faptului că a fost ținta criticilor încă de la apariție, unele dintre acestea meritate, prima ediție a *Vocabularului della Crusca* este o noutate absolută în panorama lingvistică europeană, această inițiativă de a realiza un vocabular cu contribuția academiilor, fiind urmată și de țări precum Franța și Spania. Primul dicționar istoric și normativ al limbii italiene fixează definitiv toscana ca normă a limbii italiene literare.

Bibliografia

Bruni, Francesco, *L'italiano letterario nella storia*, Bologna, Il Mulino 1990.

De Mauro, Tullio, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Bari, Laterza, 1986.

Devoto, Giacomo, *Profilo di storia linguistica italiana*, Firenze, Sansoni, 1960.

¹⁵ De exemplu Sperone Speroni, originar din Padova.

¹⁶ Emanuele Tesauro, *Il Cannocchiale aristotelico*, Torino, Editrice Artistica Piemontese, 2000, p. 389-405.

- Gensini, Stefano, *Elementi di storia linguistica italiana*, Bergamo, Minerva Italica, 1985.
- Migliorini, Bruno, *Storia della lingua italiana*, Firenze, Sansoni, 1988.
- Oancea, Ileana, Panait, Luminița, *Schiță de istorie a romanității*, Timișoara, Editura Excelsior Art, 2002.
- Serianni, Luca, *Grammatica italiana, Italiano comune e lingua letteraria*, Torino, UTET, 1989.
- Vitale, Maurizio, *L'oro nella lingua: contributi per una storia del tradizionalismo e del purismo*, Milano-Napoli, Ricciardi, 1986.
- Vitale, Maurizio, *La questione della lingua*, Palermo, Palumbo, 1984.

Dicționare

- De Mauro, Tullio, *Il Dizionario della lingua italiana*, ediție CD-ROM, Torino, Paravia, 2003.
- Vocabolario degli Accademici della Crusca*, prima ediție din 1612 în variantă electronică pe site-ul oficial al *Accademia della Crusca*, <http://www.accademiadellacrusca.it/index.php>.
- Zingarelli, Nicola, *Vocabolario della lingua italiana*, Bologna, Zanichelli, 2003.

La prima edizione del *Vocabolario degli Accademici della Crusca*

Riassunto

Il *Vocabolario degli Accademici della Crusca*, che ebbe varie edizioni successive, è uno dei monumenti della storia linguistica e culturale: non solo segnò una tappa decisiva per la stabilizzazione dell'uso della lingua italiana, ma pose le basi della moderna lessicografia europea. Fu il modello a cui si ispirarono per oltre due secoli gli autori dei grandi vocabolari del francese, dello spagnolo, dell'inglese, del portoghese e del tedesco.

Nel presente lavoro ci riferiamo soltanto alla prima edizione (Venezia, 1612), tentando di mettere in risalto anche le idee puristiche promosse dall'Accademia della Crusca.